

MÖVZU: “Beynəlxalq hüququn mənbələri, normaları və əsas prinsipləri”.

P L A N:

GİRİŞ

1. Beynəlxalq hüququn normalalarının anlayışı və növləri.
2. Beynəlxalq hüquq mənbələrinin anlayışı və növləri.

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Hüseynov L.H. “Beynəlxalq hüquq”. Dərslük. Bakı, 2000-ci il.
2. R.F. Məmmədov. “Beynəlxalq hüquq”. Dərslük. Bakı- Qanun, 2000-ci il.
3. İ.Balayev. “Beynəlxalq hüquq”. Ümumi hissə. Bakı, 2000-ci il.
4. V.N.Xropanyuk. “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı, 1995-ci il.
5. İ.Cəfərov. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. Bakı, 2001-ci il.
6. Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi haqqında Qanunu. 13 iyun 1995-ci il.
7. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi.
8. Beynəlxalq Məhkəmənin Statutu. maddə 38.

GİRİŞ

Ümumi hüquq nəzəriyyəsi bizə məlum olmuşdur ki, hər bir cəmiyyətin normal fəaliyyəti üçün və eyni zamanda istər sosial münasibətlərin, istərsə də hüquq münasibətlərinin nizamlanmasında hüquq normalarının yeri və rolu danılmazdır.

İnsanların hər hansı bir hüquq pozuntusu törədərkən hüquq normaları ilə qarşılaşırlar. Əgər bu cür normalar olmasa, bu zaman bəşər insanları bir çox problemlərlə, müharibələrlə üzləşər.

Cəmiyyətin və elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində yeni normaların yaradılması istər dövlətdaxili hüquqda, istərsə də beynəlxalq hüquqda zəruri hal kimi təzahür olunur.

Hüquq sistemində bu mövzuya toxunmaqla yanaşı, tərtib etdiyim kurs işinin birinci sualına cavab olaraq hüquq normalarının anlayışı və eyni zamanda beynəlxalq hüquq normalarının anlayışından söz açdım. O cümlədən burada beynəlxalq hüquq normalarının növlərinin zamana, məkana, formasına və nizamladığı münasibətlərin məzmununa görə təsnifləşdirilmişdir.

Mövzunun ikinci sualına toxunarkən burada beynəlxalq hüquq normalarının, eləcə də beynəlxalq adət normalarının yaradılma prosesi haqqında və onların qəbul olunması üçün hansı mərhələlərdən keçməsi barədə geniş açıqlama verdim. Eyni zamanda beynəlxalq adət normaların pozitiv normalara çevrilməsi üçün uzun müddətli, qədim, dəfələrlə təkrarlanması kimi xüsusiyyətlər mövcuddur. Həmçinin burada beynəlxalq hüququn mənbələri beynəlxalq hüquq normaları əsasında təşəkkül tapması və onlara söykənməsi, o cümlədən beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında dövlətlərin irəli sürdükləri təşəbbüslər, onların iradələrinin uzlaşdırılmasına dair açıqlama və beynəlxalq müqavilələrin bağlanması beynəlxalq hüquq normalasının yaradılmasında mühüm rol oynamasını vurğuladım.

Növbəti sualımızda isə beynəlxalq hüquq normalarının ierarxiyası, eyni zamanda məcəlləşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı haqqında kifayət qədər məlumat verdim. O cümlədən beynəlxalq hüquq normalarının ierarxiyasının nə kimi əhəmiyyəti barədə, onların məcəlləşdirilməsi zamanı hansı mərhələlərdən keçməsi və hansı orqanlar tərəfindən nizamlanması haqqında və hansı istiqamətlərdə hansı dövrlərdə inkişaf etməsi qeyd edilir.

SUAL 1. Beynəlxalq hüquq normalarının anlayışı və növləri.

Tədris olunan bu mövzuda hüquq normasına geniş anlayış verilmişdir.

V.N.Xropanyuk: Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı, 1995.

– Norma latın sözü olub, tərcümədə qayda, nümunə mənasını verir.

– Hüquq norması dövlət tərəfindən müəyyən edilən, ümumməcburi xarakter daşıyan davranış qaydasıdır.

Verilmiş bu anlayışdan belə qənaətə gəlmək olar ki, norma qeyri-müəyyən şəxslərə yönəlmişdir. Hüquqi cəhətdən məcburilik beynəlxalq-hüquqi normaların səciyyəvi əlaməti kimi təzahür etdirilir.

Beynəlxalq hüququn normalarının anlayışına gəldikdə isə, beynəlxalq hüquq normaları dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri nizama salan ümumməcburi qaydaların məcmusuna deyilir.

Onu da qeyd etmək ki, beynəlxalq hüquq normalarını dövlətlərin öz aralarında əməl etdikləri hüquqi xarakterə malik olmayan beynəlxalq adət normalarından və beynəlxalq nəzakət normalarından fərqləndirmək lazımdır. Bu cür yanaşmanın səbəbi ondan ibarətdir ki, bu normalar dövlətlər üçün məcburi deyildir. Eyni zamanda onlara əməl olunmaması beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət doğura bilməz.

Beynəlxalq hüquq normasının məzmunu beynəlxalq hüquq subyektinin malik olduğu hüquqdan və digər subyektinin malik olduğu hüquqdan və digər subyektin həmin hüquqa uyğun olaraq öz üzəinə götürdüyü vəzifədən (öhdəlikdən) ibarətdir.

Bildiyimiz kimi, beynəlxalq hüquq normaları, prinsip etibarilə dövlətlərin qarşılıqlı razılığı əsasında yaranır. Lakin xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, hər hansı bir ümumi beynəlxalq hüquq normasının, yəni bütün dövlətlər üçün məcburi sayılan normanın yaranması üçün heç də bu dövlətlərdən hər birinin iştirakı ilə razılığı tələb olunmur. Bununla bağlı olaraq beynəlxalq hüququn subyektini kimi qəbul olunan dövlət öz iradəsindən asılı olmayaraq, ondan qabaq artıq təşəkkül tapmış və hamılıqla qəbul edilmiş normadan imtina edə bilməz və ona riayət etməyə borcludur.

Hal-hazırda bu kimi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr haqqında qanunda öz əksini tapmışdır.

– Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında 13 iyun 1995-ci il 105 sayılı Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsində göstərilir.

Maddə 17. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, nazirliklər, dövlət komitələri, idarələr və başqa dövlət orqanları Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri ilə tənzimlənən və onların səlahiyyətinə aid olan məsələlər üzrə Azərbaycan Respublikasının üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri üzrə öhdəliklərin həm Azərbaycan Respublikası, həm də həmin müqavilələrin digər iştirakçıları tərəfindən yerinə yetirilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə müntəzəm məlumat verir.

Beynəlxalq hüquq elminin banilərindən sayılan H.Hrotsi deyirdi: – öhdəliklər zəruridir, çünki məcburi qüvvəyə malik olmayan məsləhətlər və yaxud istənilən başqa tövsiyələr hüquq adı daşımağa layiq deyildir.

Beynəlxalq hüquq normaları dövlətdaxili hüquq normalarından fərqlənir. Dövlətdaxili hüquq normaları dövlətin iradəsini ifadə edir. Beynəlxalq hüquq normaları isə dövlətlərin razılaşıdırılmış iradələrinin mövqeyindən çıxış edir.

Beynəlxalq hüquq normaları formasına görə iki yerə ayrılır. Sənədləşdirilmiş beynəlxalq hüquq normaları və sənədləşdirilməmiş beynəlxalq hüquq normaları.

1) Sənədləşdirilmiş normalara aid edilir – müqavilə normaları, beynəlxalq təşkilatların və konfransların aktlarında əks olunmuş normalar.

2) Sənədləşdirilməmiş beynəlxalq hüquq normalarına isə aşağıdakılar aid edilir.

Bunlar beynəlxalq-hüquqi adət normalarıdır. Onlar subyektlərin təcrübələrində formalaşır, təsdiq olunur və elə bu təcrübədə də mövcudluğunu davam etdirir.

Tənzimləmə predmetindən asılı olaraq, beynəlxalq hüquq normaları bir neçə növ normalara ayrılır.

a) Dəniz hüququ normalarına. b) Beynəlxalq hüquq müqavilə normalarına. c) Hava hüququ normalarına və s.

Onu da misal göstərmək olar ki, məcbureddici norma kimi, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikasının 13 iyun 1995-ci il tarixli 105 sayılı qanunun 3 maddəsində deyilir:

MADDƏ 3. Beynəlxalq müqavilələrin Azərbaycan Respublikası üçün məcburiliyinə razılığın ifadə edilməsi üsulları.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq müqavilələrin onun üçün məcburiliyinə razılığını müqavilənin imzalanması, mübadiləni təşkil edən sənədlərin mübadiləsi, müqavilənin ratifikasiyası, qəbul edilməsi, təsdiq edilməsi, ona qoşulma vasitəsilə və razılığa gələn tərəflərin şərtləşdiyi hər hansı başqa üsulla ifadə edə bilər.

Eynilə BMT Nizamnaməsinin 41-42 maddələrində də deyilir.

MADDƏ 41. Təhlükəsizlik Şurası öz qərarlarının həyata keçirilməsi məqsədilə silahlı qüvvələrin istifadə ilə bağlı olmayan hansı tədbirlərin tətbiq olunması barədə qərar qəbul edə bilər və Birləşmiş Millətlərin üzvlərindən bu tədbirlərdən tətbiq olunmasını tələb edə bilər. Həmin tədbirlər iqtisadi müənasibətlərin və dəmiryol, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və digər rabitə vasitələrinin tamamilə və ya qismən dayandırılmasını və diplomatik münasibətlərin kəsilməsini özünə daxil edə bilər.

MADDƏ 42. Əgər Təhlükəsizlik Şurası hesab etsə ki, 41-ci maddədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər kifayət olmaya bilər və ya artıq kifayət olmamışdır, o, hava, dəniz və ya quru qüvvələri vasitəsilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və ya bərpası üçün zəruri ola bilən tədbirlər görə bilər. Həmin tədbirlər Birləşmiş Millətlərin üzvlərinin hava dəniz və ya quru qüvvələrinin nümayişlərini, blokadasını və digər əməliyyatlarını özünə daxil edə bilər.

Beynəlxalq hüquq normalarının məzmununu dövlətlərə və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinə verilən hüquq və vəzifələr təşkil edir. Beynəlxalq hüququn subyektləri öz aralarında əlaqəyə girən öz hüquqlarını həyata keçirir və beynəlxalq hüququn normalarının müəyyən etdiyi vəzifələri yerinə yetirirlər.

Beynəlxalq hüququn subyekti beynəlxalq hüquq normasının məzmunundan çıxış edərək həm özünün mümkün və lazımi davranışı, həm də beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin mümkün və lazımi davranışı haqqında mühakimə yürüdə bilir. Bununla da beynəlxalq hüquq norması beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının davranışını tənzim edir, yəni beynəlxalq tənzimədiçi funksiyanı yerinə yetirir. Beynəlxalq hüququn normaları vasitəsilə tənzimlənən beynəlxalq münasibətlər beynəlxalq-hüquqi xarakterli forma alır. Bu və ya digər beynəlxalq-hüquqi münasibətlərə girən beynəlxalq hüququn subyektləri bununla da öz hüquq və vəzifələrini həyata keçirmiş olurlar.

Beynəlxalq hüququn bir sıra normaları prinsiplər adlanır. Bunlar elə həmin beynəlxalq-hüquqi normalar olsalar da, onlardan bəziləri lap əvvəldən prinsiplər adlanırdı, digərləri isə beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə prosesində öz əhəmiyyətinə və roluna görə bu cür adlandırılmağa başlamışlar. Eyni zamanda elə prinsiplər var ki, digər beynəlxalq-hüquqi normalarla müqayisədə ümumi xarakter daşıyır və beynəlxalq hüquq qaydasının mühafizəsi işində beynəlxalq biliklər üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edirlər.

Beynəlxalq hüququn bu əsas prinsipləri beynəlxalq hüquq qaydasının fəqərə sütununu təşkil edir. Dövlət tərəfindən istənilən əsas prinsipin pozulmasını beynəlxalq birlik bütün beynəlxalq hüquq qaydasına edilən qəsd kimi qiymətləndirməkdə haqlıdır. Suveren bərabərlik, daxili işlərə qarışmamaq, zor işlətməklə hədələməmək, beynəlxalq öhdəliklərə vicdanla əməl edilməsi, beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək və s. bu cür prinsiplərdən sayılır. Eyni zamanda bu prinsiplərə, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək, əməkdaşlıq, beynəlxalq dövlətlərin ərazi bütövlüyü, dövlət sərhədlərinin pozulmazlığı kimi prinsipləri də aid etmək olar.

Beynəlxalq münasibətlərin rəngarənglik və müxtəlifliyi beynəlxalq hüquq normalarında müxtəliflik doğurur. Bu müxtəliflik beynəlxalq hüquq normalarını qrup və komplekslərə ayırır. Bunlar da öz növbəsində beynəlxalq hüquq institutları və sahələrini təşkil edirlər.

– Beynəlxalq hüquq institutu dedikdə, həmin beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən və öz aralarında bu münasibətlərin ümumi obyektii ilə sıx bağlı olan hüquq normaları qrupu başa düşülür.

Hüquq normaları və institutu beynəlxalq hüququn sahələrini təşkil edirlər. Sahənin obyektii həmcins beynəlxalq münasibətlərin bütün kompleksini əhatə edir.

Beynəlxalq hüququn sahələrə ayrılması beynəlxalq birliklərin müvafiq beynəlxalq münasibətlər kompleksinin daha səmərəli tənzimlənməsinə olan marağı, habelə ümumi tənzimlənmə obyektinə görə bir-birləri ilə obyektiv bağlı olan çoxsaylı olan həmcins hüquq normaları qruplarının meydana gəlməsi ilə izah edilə bilər.

Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərdən yuxarıda duran məcburiyyət orqanları olmadığına görə beynəlxalq hüquq normalarına əməl edilməsi və bunların icrası bu hüquq sisteminin subyektləri tərəfindən könüllülük prinsipi əsasında həyata keçirilir.

Bəzi sahələr qədim zamanlardan mövcuddur, bəziləri – (beynəlxalq dəniz hüququ və diplomatik hüquq) bəziləri isə (beynəlxalq atom hüququ və beynəlxalq kosmik hüquq) nisbətən yaxın vaxtlarda meydana gəlmişdir.

Beynəlxalq hüquq normalarının növləri. Beynəlxalq hüquq normaları məzmun və formasına görə müxtəlif cür olur. Bir sıra meyarlara əsaslanaraq onları:

Subyekt-ərazi dairəsinə görə – beynəlxalq hüquq normalarının üç növü fərqləndirilir:

- 1) ümumi normalar;
- 2) regional normalar;
- 3) ikitərəfli normalar.

Ümumi beynəlxalq hüquq normalarının anlayışını yuxarıdakı kimi verdik. Bu normaların içərisində “cus-cogens” normaları (ümumi beynəlxalq hüququn imperativ normaları) xüsusi yer tutur. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsində “cus cogens” normasının anlayışı verilmişdir: həmin maddəyə əsasən, “cus cogens” – ümumi beynəlxalq hüququn normasıdır: bütövlükdə dövlətlərin beynəlxalq birliyi tərəfindən qəbul edilir və tanınır; bu cür normadan geri çəkilmək yolverilməzdir; bu norma yalnız ümumi beynəlxalq hüququn eynilə bu xarakterdə olan yeni bir norması ilə dəyişdirilə bilər.

Ümumi normalar beynəlxalq hüququn bütün subyektlərinin münasibətlərini tənzimləyir və ümumi beynəlxalq hüququn əsasını təşkil edirlər.

“Cus cogens” normalarına misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: təcavüzün qadağan olunması, başqa dövlətin sərhədlərini pozmaq, dinc əhalini zorla bir ərazidən başqa bir əraziyə köçürməmək, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaq və s.

Dövlətlər hətta qarşılıqlı razılıq əsasında “cus cogens” normanın ziddinə hərəkət edə bilməzlər. Belə ki, istənilən belə bir müqavilə tam etibarsız sayılır və onun heç bir hüquqi qüvvəsi ola bilməz. Eynilə, yeni bir “cus cogens” norması yarandıqdan sonra bu normaya zidd olan bütün beynəlxalq müqavilələr hüquqi cəhətdən etibarsız olur və onlar xitam olunmuş sayılır. Cus cogens normasının pozulması ilə bütün dövlətlərin hüquq və mənafeləri pozulmuş sayılır.

Regional normalar müəyyən bir coğrafi regionda yerləşən dövlətləri bağlayan beynəlxalq hüquq normalarıdır. Regional normalar həmçinin lokal normalar adlanır. Lakin bu normalar bir regionda yerləşən iki və ya daha çox dövlətin münasibətlərini deyil həm də dünyanın müxtəlif hissələrində yerləşən dövlətlərin münasibətlərini tənzim edə bilirlər. Başqa sözlə desək lokal normalar bir qrup dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Bunlara iki və çoxtərəfli, regional və qeyri-regional normalara bölünən normalar aid edilir.

İkitərəfli normalar isə adından bəlli olduğu kimi, iki dövlət arasında bağlanmış müqavilədə əks olunmuş normalardır.

Eyni zamanda beynəlxalq hüquq normaları 2 yerə bölünür:

- 1) dispozitiv; 2) imperativ.

Dispozitiv normaların məzmununu alternativ davranış variantı təşkil edir. Dövlətlər başqa cür razılığa gəlməklə, normada göstərildiyindən fərqli hərəkət edə bilirlər. Buna misal göstərmək olar ki, hər hansı bir dövlətin hava gəmisi, digər dövlətin hava məkanından onun razılığı olmadan istifadə etməsi yol verilməzdir.

Onu da qeyd edək ki, dövlətlər öz aralarında, dispozitiv normalardan qarşılıqlı razılıq əsasında imtina edə bilirlər.

Bu zaman həmin dövlətlər başqa normalar müəyyən edən müqavilələr bağlaya bilirlər və bu bağlanan müqaviləyə uyğun fəaliyyət göstərə bilirlər. Lakin bu fəaliyyət digər dövlətlərin hüquq və qanuni mənafələrinə zidd olmamalıdır. Imperativ normalara gəldikdə isə, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu normalarda nəzərdə tutulmuş davranış

variantından dövlətlər kənara çıxmaq imkanından məhrumdurlar. Eynilə biz yuxarıda imperativ normaların xüsusi bir növünü “cus cogens” normalarının izahını vermişdik. Dispozitiv normalardan fərqli olaraq, imperativ normalar dövlətlərin qarşılıqlı razılığı əsasında imtina edə biləcəyi normalar deyil. Onlara zidd olaraq bağlanan müqavilələr hüquqi cəhətdən etibarsız sayılır.

Məsələn:

Qanun: Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikasının 13 iyun 1995-ci il 105 sayılı qanunu.

Maddə 8.3.

Ərazilərin bölünməsi, özgəninkiləşdirilməsi və sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi və s. məsələləri özündə ehtiva edən müqavilələrin bağlanması yolverilməzdir.

Bu cür yolverilməzliyi özündə təcəssüm etdirən müddəa ilk dəfə beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsində əks olunmuşdur. Burada deyilir: “İmzalandığı anda ümumi beynəlxalq hüququn imperativ normasına zidd olan müqavilə etibarsızdır”.

Bizə məlum olduğu kimi, heç bir beynəlxalq sənəddə imperativ normaların tam siyahısı yoxdur. Onların sayı ictimai münasibətlərin müxtəlifliyi və qlobal problemlərin artması ilə əlaqədar daim artır.

Tarixə nəzər salsaq, XX əsrin beynəlxalq təcrübəsi imperativ normaların arxasından “cus cogens” normalarının ön plana çıxarılması ilə xarakterizə olunur. Bildiyimiz kimi, beynəlxalq müqavilələr haqqında 1969-cu il Vyana sazişinin 38-ci maddəsində “cus cogens” normasına anlayış verilmişdir.

“Cus cogens” norması dedikdə, beynəlxalq dövlətlər birliyinin ondan kənara çıxmağa yol verilməyən norma kimi qəbul etdiyi və tanıdığı beynəlxalq hüquq norması başa düşülür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “cus cogens” normalarını yalnız ümumi beynəlxalq hüququn eyni xarakterli sonrakı normanı dəyişdirə bilər.

“Cus cogens” normalarının digər imperativ normalardan fərqi ondan ibarətdir ki, “cus cogens” normalarından kənara çıxma dövlətin hərəkətlərini dəyərsizləşdirir. Buna görə də “cus cogens” normalarına ciddi riayət edilməli və bu normalar beynəlxalq münasibətlərin istənilən sahəsində tətbiq edilməlidir.

Ümumi anlayışdan görünür ki, BMT Nizamnaməsinin prinsipləri “cus cogens” normalarına aiddir.

“Cus cogens” normalarının bu cür fərqləndirilməsinə səbəb, beynəlxalq hüquq qaydasının əsasını təşkil edən bir sıra beynəlxalq-hüquqi normaların dövlətlər tərəfindən tanınması və qəbul edilməsi olmuşdur. Bu cür normalardan kənara çıxma ümumi beynəlxalq hüquqa edilən qəsd kimi qiymətləndirilir.

Normada nəzərdə tutulmuş göstərişin xarakterinə görə beynəlxalq hüquq normaları aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir.

1) Səlahiyyətverici normalar – dövlətlərə və ya beynəlxalq hüququn digər subyektinə hər hansı bir hərəkəti etmək hüququ verən normalar.

Məsələn: Hər bir dövlətin, qlobal problem sayılan “Berbud üçbucağı”nda tədqiqat aparılmasında iştirak etmək hüququnu göstərmək olar.

2) Məcbureddici normalar – hər hansı bir hərəkəti etməyi müəyyən edən normalar.

Məsələn: Nüvə qəzası barədə məlumat vermək öhdəliyini müəyyən edir.

3) Qadağanedici normalar – müəyyən hərəkətlərin edilməsini qadağan edən normalar.

Məsələn: Nüvə silahının istehsal edilməsi.

Formasına görə – beynəlxalq hüquq normaları iki növə ayrılır: 1) yazılı rəsmi təsbit olunmuş normalar; 2) yazılı təsbit olunmamış normalar.

– Birinci növ normalara müqavilə normaları daxildir və eyni zamanda beynəlxalq təşkilatların, konfransların aktlarında əks olunmuş normaları da bura daxil edilir.

– İkinci növ normalara isə dövlətlərin praktikasında meydana gələn bu praktikanın özündə mövcud olan beynəlxalq adət hüquq normaları və hüququn ümumi prinsipləri aid edilir.

Qüvvədə olma müddətinə görə beynəlxalq hüquq normalarının iki növünü fərqləndirmək mümkündür.

Müddətsiz normalar və müddətli normalar.

– Müddətsiz normaların hüquqi qüvvəsi heç bir formal müddətlə məhdudlaşdırılmamışdır. Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini, digər beynəlxalq adət hüquq normalarını buna misal göstərmək olar. Bəzi hallarda beynəlxalq müqavilə müddəalarının da müddətsiz qüvvədə olması nəzərdə tutulur.

– Müddətli normalar isə qüvvəsi müəyyən müddət ərzində müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün yaradılmış normalar nəzərdə tutulur. Bu cür normalar yaradılarkən onlar üçün nəzərdə tutulmuş qüvvədə olma müddəti, yəni təsir qüvvəsi bir ildən az, iyirmi ildən çox olmamaq şərti ilə yaradılır.

Müddətsiz normalara misal olaraq göstərmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının şərhində 148-ci maddənin ikinci hissəsində deyilir:

– Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Eyni zamanda yazılı rəsmi təsbit olunmuş normalara misal olaraq göstərmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi haqqında qanunda deyilir:

Maddə 1. Qanunun məqsədi – Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, hamılıqla tanınan beynəlxalq hüquq prinsiplərinə, normalarına müvafiq surətdə bu Qanun, adından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının bütün yazılı beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğvi qaydalarını müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqaviləsi, adından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla bu qanunda müəyyənləşdirilmiş qaydada yazılı şəkildə bağlanan razılaşmasıdır.

Qəbul edilmişdir: 13 iyun 1995-ci il tarixli 105 sayılı Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Bildiyimiz kimi, beynəlxalq hüquq normaları, dövlətlərin və digər subyektlərin razılığı prinsipi əsasında yaradılır.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bütün dövlətləri üçün məcburi sayılan bu cür normaların yaradılmasında heç də həmin bu dövlətlərin iştirakı və razılığı zəruri sayılmır. Bu da ona əsas ola bilməz ki, həmin dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektləri sayılan təşkilatların iradəsi nəzərə alınmadan qəbul olunmuş normalardan imtina etsinlər.

– Birləşmiş Millətlər təşkilatının nizamnaməsinin II fəslinin müvafiq maddələrində buna əsas olaraq deyilir:

Maddə – 4.

4.1. Birləşmiş Millətlərdə təşkilatına üzvlük bu Nizamnamədə əks olunmuş öhdəlikləri qəbul edən və təşkilatın mühakiməsinə görə, bu öhdəlikləri yerinə yetirməyə qabil və hazır olan bütün digər sülhsevər dövlətlərə aşıqdır.

4.2. İstənilən belə bir dövlətin Birləşmiş Millətlərin üzvlüyünə qəbulu Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı əsasında Baş Assambleyanın qərarı ilə həyata keçirilir.

Maddə – 6.

Bu Nizamnamədə təsbit olunmuş prinsipləri sistematik qaydada pozan Birləşmiş Millətlərin Üzvü Təhlükəsizlik Şurasının təqdimatı əsasında Baş Assambleya tərəfindən təşkilatdan çıxarıla bilər.

Bildiyimiz kimi, beynəlxalq hüquq normaları beynəlxalq adət normalarına əsaslanaraq beynəlxalq imperativ normalar kimi təşəkkül tapır.

Beynəlxalq adət normalarının yaradılmasına dair iki cür prizmadan yanaşma mövcuddur. Bu yanaşmalar normaların yaradılması prosesində dövlətlərin iştirak edib-etməməsi ilə bağlıdır.

Bizə aydındır ki, beynəlxalq hüququn adət normalarının yaradılması prosesi də beynəlxalq hüquqla tənzimlənir. Buna dair əsas göstərmək olar ki, Beynəlxalq Məhkəmənin statutunun 38-ci maddəsinin birinci hissəsinin “b” bəndində deyilir.

Maddə – 38. (b)

“Ümumi təcrübənin sübutu kimi hüquq norması sayılan beynəlxalq adət”.

Burada göstərilən ümumi təcrübə bütün dövlətlərin təcrübəsi anlamında əks olunmamışdır. Bizə aydındır ki, bəzi məsələlərə dair dövlətlərin təcrübəsinin olmaması mümkündür. Amma bunlar nəzərə alınmadan, Beynəlxalq Məhkəmə qərar çıxararkən dəfələrlə adət normalarına istinad etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, adət normalarının yaradılmasında dövlətlərin iştirak etməsi məqsədmüvafiq sayılır. Çünki, bu və ya digər qaydaların hüquq norması kimi tanınmasında dövlətlərin iradəsi ifadə olunur. Təbii ki, belə qaydaların beynəlxalq hüquq norması kimi tanınmasında bir dövlətin iradəsi kifayət etmir.

Ona əsaslanıb demək olar ki, hər hansı bir qaydanın hüquq norması kimi tanınmasında öz iradələrini ifadə edən dövlətlərin bir-biriləri ilə ünsiyyətə girib qarşılıqlı razılıqları əsasında bu və ya digər qaydaları hüquq norması kimi tanıyırlar və bu da bu cür normaları qəbul edən dövlətlərin sayının artmasına səbəb olur. Bu da beynəlxalq hüquqda müsbət hal kimi xarakterizə olunur. Təbii ki, bu da adət normalarının və beynəlxalq hüququn müqavilə normalarının təsir dairəsinin genişləndirilməsində mühüm rol oynayır. Əsasən müqavilə normaları bir neçə dövlətlərin təşəbbüsü ilə yaradılır və sonradan bu cür müqavilələrin iştirakçılarının sayı getdikcə artmağa başlayır.

Adət normalarının yaradılmasında dövlətlərin iradələrinin uzlaşdırılması iki mərhələdən keçir.

Birinci mərhələdə dövlətlər tərəfindən tanınan, lakin hüquq normasına çevrilməyən davranış qaydaları kimi adətlər, vərdişlər yaranır. Əlbəttə ki, burada qeyri-iradəvi və iradəvi subyektlər çıxış edə bilər. Lakin onlar digər dövlətlərin bu cür nümunəyə əməl edəcəyi ümidilə adət yaratmaq məqsədi ilə hərəkət edə bilərlər.

Beynəlxalq hüququn subyektləri arasında təkrarlanan eyni hərəkətlər adət xarakterli qaydaların yaranmasına gətirib çıxarmaya da bilər. Çünki eyni hərəkətlərin təkrarlanması hüquq normasına çevrilməsi üçün ikinci mərhələdən keçməlidir. Yəni, adət xarakterli qaydanın hüquq norması kimi tanınması üçün dövlətlərin iradələrinin razılaşdırılması mərhələsindən keçməlidir.

Bu cür hərəkətlərin həyata keçirilməsinə onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət orqanlarının hərəkətləri yalnız həmin dövlətin özünə məxsusdur.

Bu zaman belə bir sual meydana çıxır:

Bəs görsən beynəlxalq hüquq normasının yaradılması prosesində hansı orqanların hərəkətləri lüzum görülür?

–Məlum olduğu kimi, beynəlxalq hüquq məsələlərinə aidiyyəti olan bütün orqanların, ən əsası da dövlətin xarici işlər nazirliyinin nümayəndəliyi, diplomatik yazışmalar və sair orqanlar beynəlxalq hüquq norması yarada bilər. Bəzi hallarda dövlətin qanunvericilik və ali məhkəmə orqanlarının hərəkətləri də beynəlxalq hüquq normasıyla əsas kimi götürülə bilər.

Zaman amili baxımından beynəlxalq hüququn adət normalarının yaradılmasında hüquqi cəhətdən qaydanın qədim olması mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Şəraitdən asılı olaraq, adət norması ya tez bir zamanda və yaxud da uzun müddət ərzində formalaşa bilər.

Məsələn: ilkin dövrlərdə adətin formalaşması üçün 50 – 100 il və daha uzun müddətlərin zəruri olduğu vurğulanırdı. Hal-hazırda elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində adət normasının yaranması prosesində zaman amili artıq mühüm əhəmiyyət kəsb etmir.

Buna əsaslanıb demək olar ki, müasir dövrümüzdə adət normaları tez bir zamanda formalaşa bilər.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, yalnız dövlətlərin hüquq norması kimi tanıdıqları bu və ya digər qayda beynəlxalq-hüquqi adətə çevrilir. Eyni zamanda adət normaları müqavilə normaları ilə eyni hüquqi qüvvəyə malikdir.

Bildiyimiz kimi, beynəlxalq-hüquqi adətin yaranmasında dövlətlərin praktikasısı da mühüm rol oynayır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, maraqları üst-üstə düşən dövlətlərin praktikasısı ön plana çəkilməlidir.

Məsələn: Dəniz hüququ ilə bağlı beynəlxalq-hüquqi adət normalarının yaradılmasında dənizyanı dövlətlərin praktikasısı digər dövlətlərin yəni, həmin dənizə heç bir çıxışı olmayan dövlətlərin praktikasından daha üstün mahiyyətə malik olmalıdır.

Adət normaları elə adət olduğuna görə, bütün dövlətlər üçün məcburi olması tezisi əsassızdır. Dövlətlər arasında faktik- qeyri-bərabərlik mövcud olsa da, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinə görə onlar hüquqi cəhətdən bərabərdirlər. Bu da ona işarədir ki, əksəriyyət artıq məcburi norma yarada bilməz. Yeni yaranmış dövlətlər beynəlxalq hüququn mövcud olan bütün adət normaları ilə avtomatik qaydada bağlı deyildir. Eyni zamanda onların belə normaları tanıyıb-tanımamaq hüququ da mövcuddur. Bəzi alimlərdə “qaydanın hüquq normasına çevrilməsinə inam”, hüquqi terminlə desək, “*opinio juris*” anlayışına formal yanaşma meyl olduğundan, bu anlayışla dövlətlərin iradələrinin uzlaşdırılması konsepsiyası arasında ciddi fərq təəssüratı yaranır.

Dövlətlərin iradələrinin uzlaşdırılmasından danışsaq, əsas məqam olaraq diqqət yetirməliyik ki, beynəlxalq-hüquqi normalarının yaradılmasında dövlətlərin iradələrinin uzlaşdırılması nə kimi əhəmiyyət kəsb edir?

– Beynəlxalq münasibətlərdə iştirakçılar üçün məcburi xarakterli normaların yaradılması dövlətdaxili hüquq normalarının yaradılması prosesindən ciddi şəkildə fərqlənir. Çünki beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması üçün ali qanunverici orqan mövcud deyildir.

Buna görə də dövlətlərin iradələrinin uzlaşdırılması belə qaydaların, yəni beynəlxalq-hüquqi normaların təşəkkül tapması üçün əhəmiyyətli vasitədir. Onu da qeyd edim ki, dövlətlərin iradələrinin uzlaşdırılması iki məsələ üzrə aparılmalıdır:

- 1) Qaydaların məzmununa münasibətdə.
- 2) Həmin qaydaların məcburiliyinin tanınmasında.

O cümlədən dövlətlərin iradələri üst-üstə düşərsə onların razılaşdırılmasına ehtiyac duyulmur. Təklif olunan davranış qaydaları dövlətlər arasında bağlanan müqavilədə və ya hər hansı bir sənəddə əks olunur. Əgər həmin dövlətlərin mövqeləri üst-üstə düşməzsə bu zaman balans bərpa etmək üçün bu mövqələrin uzlaşdırılması zərurəti meydana çıxır. Bu cür uzlaşdırılmanın həyata keçirilməsində güzəştlərin və kompromislərin yeri danılmazdır.

Güzəşt olunarkən öz tələblərinin müəyyən bir hissəsindən imtina etməsi ilə səciyyələnir. Kompromiss isə əks tərəfin öz tələblərinin müəyyən hissəsindən imtina etməsi deməkdir. Mövqələrin uzlaşdırılmasına nail olduqda bağlanan müqavilədə tərəflərin hüquq və öhdəlikləri tərəflərin aralarında bölüşdürülməsi ilə xarakterizə olunur.

İradələrin razılaşdırılması və mövqələrin uzlaşdırılması prosesi beynəlxalq hüquq normasının yaradılması ilə başa çatır. Bu prosesin əsas əlamətləri uyarılıq və qarşılıqlı şərtlənmədir. Uyarılıq müəyyən qaydanın hüquq norması kimi tanınmasına yönəlmişdir. Qarşılıqlı şərtlənməyə gəldikdə isə, iradələrin qarşılıqlı əlaqəsi başa düşülür və beynəlxalq hüquq normaları tətbiq olunarkən meydana çıxır. Bu spesifikasiyalar həm normaların yaradılmasında, həm də tətbiqində özünü biruzə verir.

Beynəlxalq hüquq normaları yaradılarkən dövlətlər suveren və bərabərlik prinsipi əsasında çıxış edirlər. Bu baxımdan dövlətlərin əksəriyyətinin azlıq təşkil edənlər üçün məcburi normalarının yaradılması hüququ yoxdur. Müqavilələrin mətni səsə qoyularkən hər dövlətin bir səsi olur. Dövlətlər üçün məcburi normaların yaradılması üçün ən optimal variant onların razılığı gəlməsidir.

Beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması prosesinin hər iki mərhələsi eyni vaxta təsadüf edə bilər. Əgər müqavilə imzalandığı andan qüvvəyə minərsə, bu imza ikili əhəmiyyət daşıya bilər. O, həm burada əks olunan davranış qaydalarının məzmunu ilə razılığı, həm də bu hüquq normalarının məcburiliyinin tanınmasını göstərir. Bu sənədlər mübadiləsi vasitəsilə bağlanan müqavilələrə də, beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq konfransların sənədlərinə də aiddir.

Əks halda, beynəlxalq hüquq normalarının məcburiliyinin tanınması üçün xüsusi prosedura yəni, ratifikasiya, təsdiq olunması lüzum gəlir. Bu da uzun müddətin sərf olunmasına gətirib çıxarır.

İmperativ normaların yaranmasına nəzər salsaq görərik ki, imperativ normaların yaranması prosesi beynəlxalq hüququn digər normalarının yaranması prosesindən fərqlənir.

İmperativ normalar ya müqavilə vasitəsi ilə aşkar formada və yaxudda adət vasitəsilə qəbul olunur. Bu cür norma və prinsiplərinin dəyişdirilmə üsulu digər norma və prinsiplərin dəyişdirilmə üsulu ilə yəni müqavilə və ya adət formasında dəyişilir. Belə ki, beynəlxalq hüququn mövcud norma və prinsiplərin imperativ xarakter alması mümkündür.

Lakin elə norma və prinsiplər də yaradıla bilər ki, onlar yaradıldığı andan imperativ xarakter alsın. Bəzi hallarda da mövcud olan əxlaq normaları imperativ normalara, yaxud da imperativ normalar da öz imperativliyini saxlamaqla hamılıqla qəbul olunmuş əxlaq normalara keçməsi mümkündür. Bu da beynəlxalq-hüquqi təcrübədə özünü göstərir.

Məsələn: Bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə aid Nürnberq prinsiplərinə nəzər salmaq.

Burada hərbi cinayətlərə aid normalar yaranma tarixinə görə çox qədimdir. Eyni zamanda onlar imperativ normalara çevrilmişdir. Eyni zamanda Nünberq prinsiplərindəki insanlığa qarşı cinayətlərə aid normaların müəyyən hissəsi xalq normalarıdır. Hal-hazırda imperativ normaya çevrilmişdir.

İkitərəfli və çoxtərəfli lokal müqavilələr və beynəlxalq hüququn lokal adət normaları imperativ prinsiplərə zidd olduqda etibarsız sayılır. Ancaq, beynəlxalq hüquq komissiyası öz icmalında göstərmişdir ki, *cus cogens* prinsipləri ümumi beynəlxalq müqavilələrdə təsbit oluna bilər. Deməli, beynəlxalq müqavilənin etibarsızlığı ancaq lokal müqavilələrə aiddir.

Beynəlxalq hüququn imperativ prinsiplərinin yeni yaranmış dövlətlər üçün məcburiliyinə gəldikdə isə, demək olar ki, müstəqilliyi əldə edərək öz dövlətlərini yaratmış bütün xalqlar *cus cogens* prinsipləri beynəlxalq hüquq qaydasının əsası kimi qəbul etdiyindən, belə hesab etmək olar ki, imperativ prinsiplər bütün yeni yaranmış dövlətlər üçün də məcburidir.

Bildiyimiz kimi beynəlxalq hüquqda konkret məcəlləşdirilmiş akt yoxdur. Belə ki, beynəlxalq hüquq normalarına beynəlxalq müqavilələrdə rast gəlmək olar. Bu baxımdan beynəlxalq hüquqda müqavilələr və adətlərə nəzər salsaq deyə bilərik ki, beynəlxalq hüquqda müqavilələrlə adətlər arasındakı nisbət daim müqavilələrin xeyrinə dəyişməkdədir.

Müqavilə beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması və dövlətlər arasındakı münasibətlərin dəyişməsi üçün daha effektiv vasitələrdən biridir. Ona da diqqət yetirmək lazımdır ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq hüquq normalarının müqavilələr vasitəsi ilə məcəlləşdirilməsi geniş yayılmışdır. Adət normalarının beynəlxalq müqavilə normalarına keçməsi də beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişaf prosesindən xəbər verir. Bu beynəlxalq hüquq komissiyasının iş təcrübəsində özünü geniş təzahür edir. Buna misal olaraq göstərmək olar ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Hüquq Komissiyası və digər orqanları tərəfindən hazırlanan və sonralar qəbul olunan konvensiyaları göstərmək olar.

Beləliklə, beynəlxalq hüququn ənənəvi adət sahələri – beynəlxalq dəniz hüququ, beynəlxalq müqavilələr hüququ, səfirlik və konsulluq hüququ – məcəlləşdirilmiş və eyni zamanda müqavilə hüququna çevrilmişdir.

O cümlədən, beynəlxalq hüququn yeni sahələrində də məsələn: kosmos yaxud beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ normalarının yaradılma-sında əsas vasitə kimi beynəlxalq müqavilələr çıxış edir.

Beynəlxalq ümumi hüquqda beynəlxalq müqavilələrin rolu getdikdə nəzəri əhəmiyyət yox, ən çox siyasi əhəmiyyət daşımaqdadır. Demək olar ki, bir çox ölkələrdə hakim konsepsiyaya görə beynəlxalq hüquq müstəsna olaraq adət hüququdur. Eyni zamanda “beynəlxalq adət hüququ” və “ümumi beynəlxalq hüquq” terminləri sinonimlər kimi istifadə olunur. Tanınmış alimlərdən biri, Ansilotti yazırdı:

– “Ümumi beynəlxalq hüquq ancaq adət hüququdur”.

Vatf isə belə deyirdi:

– Müqavilələrin ancaq müqavilə bağlayan tərəflər üçün məcburi qüvvəyə malik olması şübhə doğurmadiğından, xalqların konvensiya hüququ ümumi hüquq deyil, əlahiddə, xüsusi hüquqdur.

Bu da öz növbəsində belə başa düşülür ki, guya BMT nizamnaməsi normalarının beynəlxalq ümumi hüquq norması üçün onlar “*opinio curis*” əldə etməli və adət hüquq sahəsinə keçməlidir. Bu konsepsiya üçün bəzi köhnə mülahizələr əsas kimi çıxış etmişdir. Məsələn:

– Beynəlxalq müqavilə ləğv oluna bilər, lakin beynəlxalq hüququn adət normaları sabit və dəyişilməzdir. Çünki, onlar ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən ləğv oluna bilməz, yaxud da beynəlxalq təcrübədə bütün dövlətlərin iştirak etdiyi müqavilə yoxdur. Ola bilər ki, bu nə vaxtsa mümkün olsun.

Lakin bu konsepsiya köhnəlməkdə, beynəlxalq müqavilələrə aid müddəalar isə dəyişməkdədir. Son zamanlar bağlanmış ümumi beynəlxalq müqavilələrdə onlardan çıxma, yuxarıda da onların xitam olunması imkanı nəzərdə tutulmayıb. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 56-cı maddəsində deyilir ki, belə müqavilələr bir tərəfli qaydada ləğv oluna bilməz. Beynəlxalq Hüquq Komissiyası göstərmişdir ki, beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq ümumi hüququn hətta imperativ normalarını da dəyişə bilər. Beynəlxalq müqavilələr ümumi beynəlxalq hüquq normalarının tək cə dəyişdirilməsi yox, həm də onların yaradılması və inkişafı vasitəsidir. Düzdür, əksər hallarda bu, adətlərin köməyiylə baş verir. Misal kimi onu göstərmək olar ki, diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il Vyana Konvensiyası faktıdır.

Burada bəzi əhəmiyyətli, məsələn, diplomatik nümayəndəliklərin inzibati-texniki heyətinə və onların ailələrinə bəzi diplomatik imtiyaz və immunitetlərin verilməsi kimi yeniliklər var. Bütün dövlətlərin Konvensiyada iştirak etməməsinə baxmayaraq, belə əsas var ki, onun hamı tərəfindən ümumi beynəlxalq hüququn bir hissəsi kimi qəbul edildiyi göz qabağındadır. Çünki, iştirakçı olmayan dövlətlər də bu konvensiyaya istinad edirlər.

Diplomatik imtiyazlar və immunitetlərdən söz açmışkən qeyd etmək istərdim ki, bu cür güzəşt və üstünlüklərə daxildir.

– Diplomatik nümayəndəliklərin imtiyaz və immunitetləri.

– Şəxsi imtiyaz və immunitetlər.

Diplomatik nümayəndəliklərin imtiyaz və immunitetlərinə aid edilir:

1) Nümayəndəliyin binalarının toxunulmazlığı.

2) Fiksal immuniteti.

3) Arxiv və sənədlərin toxunulmazlığı.

4) Nümayəndəliyin öz dövlətinin hökuməti və digər diplomatik nümayəndəlikləri ilə əlaqədə olmaq azadlığı.

5) Gömrük imtiyazları.

6) Bayraq və emblemdən istifadə hüququ.

Şəxsi imtiyaz immunitetlər, yəni diplomatik nümayəndəliyin başçısının və diplomatik heyətinin digər üzvlərinin, habelə onların ailə üzvlərinin imtiyaz və immunitetləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Şəxsiyyət toxunulmazlığı.

2) Mənzil toxunulmazlığı.

3) Yurisdiksiya immuniteti.

- 4) Fiksal immuniteti.
- 5) Gömrük imtiyazları.
- 6) Hərbi və digər şəxsi mükəlləfiyyətlərdən azad olunma.

Təbii ki, bu cür münasibətlərin hamısı beynəlxalq-hüquqi normalarla tənzimlənir.

Yaranan şərait onunla xarakterizə olunur ki, beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər üçün onun normaları məcburidir. Eyni zamanda iştirakçı olmayan, lakin bu normaları adət qaydasında tanıyan dövlətlər üçün də onlar məcburidir, çünki bu, həm də beynəlxalq hüququn adət normalarının yaranması haqqında tələblərinə uyğun gəlir. Belə normalara qarışıq normalar deyilir.

Onu da qeyd etmək ki, beynəlxalq hüquq komissiyası heç vaxt ümumi beynəlxalq hüquqla adət hüququnu eyniləşdirmir. Belə ki, beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsində söhbət məhz beynəlxalq hüquqdan gedir və burada həm adət, həm də müqavilə normaları nəzərdə tutulur. Deməli, beynəlxalq ümumi hüququn adət hüququ olması konsepsiyası köhnəlmişdir, həqiqətə uyğun deyil və ondan imtina etmək lazımdır.

Beynəlxalq hüquq normalarının yaradılma prosesinə dair bu qədər açıqlama apardım və eyni zamanda mənbələrdən söz salsaq, onu deyə bilərəm ki, beynəlxalq hüququn mənbələri beynəlxalq hüquq normalarına söykənir. Təbii ki, bu mənim subyektiv fikrimdir.

Beynəlxalq hüququn mənbələri beynəlxalq hüquq normalarının mövcud olduğu forma, yəni bu normaların yaradılması prosesinin nəticəsidir. Beynəlxalq hüququn mənbələri öz növbəsində iki növə ayrılır: maddi nemətlər və formal mənbələr.

Maddi mənbələr beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması prosesinə təsir göstərən sosial fenomenlərdir.

Formal mənbələr isə beynəlxalq hüquq normalarının mövcud olduğunu təzahür edir.

Beynəlxalq hüququn mənbələri barədə nəzəri konsepsiyalarda fikir ayrılığı mövcuddur, lakin b barədə demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrinin iştirak etdiyi razılaşma da mövcuddur. Bu beynəlxalq Məhkəmənin Statusudur. Onun 38-ci maddəsində deyilir:

Maddə 38. “Ona verilən mübahisələri beynəlxalq hüquq əsasında həll etməyə borclu olan Məhkəmə

a) mübahisə edən dövlətlərin qəti şəkildə tanıdığı həm ümumi, həm də xüsusi qaydaları müəyyən edən beynəlxalq konvensiyaları;

b) ümumi təcrübənin sübutu kimi hüquq normaları sayılan beynəlxalq adətləri;

c) hüququn sivilizasiyalı millətlərin tanıdığı ümumi prinsiplərini;

ç) 59-cu maddəni qeyd şərtlərlə, hüquq normalarının müəyyən olunması üçün köməkçi vasitələr kimi, məhkəmə qərarlarını və ən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin doktrinalarını tətbiq edir”.

Beynəlxalq təşkilatların məcburi normativ qətnamələri məhdud əhəmiyyətə malikdir. Buna baxmayaraq, indi onlar da beynəlxalq hüququn mənbələri sırasına daxildir. Ümumi konvensiyalar bütün dövlətlərin bütün dövlətlərin iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrdir. Burada bütün beynəlxalq aləm üçün məcburi xarakterli, yəni ümumi beynəlxalq hüquq normaları öz əksini tapmışdır. Xüsusi konvensiyalar isə məhdud

saylı iştirakçıları olan müqavilələrdir. Burada təsbit olunan normalar ancaq iştirakçılar üçün məcburidir.

Beynəlxalq adət beynəlxalq hüququn subyektlərinin təkrar olunan oxşar cəhətləri, hərəkətləri nəticəsində yaranır.

Beynəlxalq hüquq normalarının ierarxiyası, məcəlləşdirilməsi və mütarəqqi inkişafı. Beynəlxalq hüquq normalarının ierarxiyası dedikdə, beynəlxalq hüquq normalarının hüquqi qüvvəsinə görə bir-birilərdən asılı olması kimi başa düşülür.

Bildiyimiz kimi beynəlxalq hüquqda normayaratma beynəlxalq müqavilələrin bağlanması və adətlərin formalaşması vasitəsilə baş verir. Eyni zamanda beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması prosesində dövlətdaxili normaların yaradılması qaydasından fərqli olması özünü habelə ierarxiya, yəni hüquqi qüvvəsinə görə hüquq normalarının bir-birindən asılı olması mərhələlərində biruzə verir.

Beynəlxalq hüquqda milli hüquq sisemində olduğu kimi dəqiq müəyyən olunmuş və bütün normativ massivi əhatə eən ierarxiya yoxdur. Beynəlxalq hüquq normasının forması məsələn: hər hansı beynəlxalq müqavilədə təsbit olunması və yaxud beynəlxalq adət hüququ şəklində mövcud olması və yaxudda ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilədə təsbit olunması onun müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik olmasına prinsip etibarilə təsir göstərmir. Bununla belə, beynəlxalq hüquqda da müəyyən ierarxiya mövcuddur.

Belə ki, elmi axtarışlar nəticəsində beynəlxalq hüquqda məlum olmuşdur ki;

1) Yus cogens normaları, yuxarıda artıq qeyd etdiyimiz kimi, bütün digər beynəlxalq hüquq normalarına nisbətən ən üstün ali hüquqi qüvvəyə malikdir.

Təbii ki, onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətdaxili hüquqda ən yüksək ali hüquqi qüvvəyə malik olan normalar həmin dövlətin ana qohumu kimi tanınan konstitusion normalardır.

O cümlədən yus cogensə zidd olan norma hüquqi cəhətdən etibarsız sayılır. Hüquqi əsas kimi aşağıdakıları göstərə bilərik:

Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-u il Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsində cus cogens normasının anlayışı verilmişdir:

Həmin maddəyə əsasən, “cus-cogens” – ümumi beynəlxalq hüququn normasıdır; bütövlükdə dövlətlərin beynəlxalq birliyin tərəfindən qəbul edilir və tanınır; bu cür normadan geri çəkilmək yolverilməzdir; bu normadan yalnız ümumi beynəlxalq hüququn eynilə bu xarakterə olan yeni bir norması ilə dəyişdirilə bilər.

2) Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin hüquqi qüvvəsi bütün digər beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsindən üstündür. Sözü gedən Nizamnamənin 103-cü maddəsində birbaşa ifadə olunmuşdur. Həmin maddədə deyilir.

Maddə 103. “Birləşmiş Millətlər Təşkilatı üzvünün bu Nizamnamə-dən irəli gələn öhdəlikləri ilə onların istənilən digər beynəlxalq sazişdən irəli gələn öhdəlikləri arasında ziddiyyət oduqda, onların bu Nizamnamədən irəli gələn öhdəlikləri üstün qüvvəyə malik olur”.

3) Beynəlxalq müqavilələri bağlayan dövlət orqanlarının dövlət mexanizmində yeri və konstitusion statusundan asılı olaraq, bu müqavilələr aşağıdakı ierarxiyaya malik olur:

- dövlətlərarası müqavilələr;
- hökumətlərarası müqavilələr;
- idarələrarası müqavilələr.

Beynəlxalq hüququn məcəlləşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı. Ümumiyyətlə normativ-hüquqi aktların məcəlləşdirilməsi dövlətin müxtəlif hüquqyaratma orqanları tərəfindən yardılır.

Normativ-hüquqi aktların sistemləşdirilməsi hüquq normalarının qaydaya salınmasına və təkmilləşdirilməsinə yönələn fəaliyyətdir.

Məcəlləşdirmə – mövcud qanunvericiliyin dərinədən və hərtərəfli yenidən işlənməsi və ona yeni, əhəmiyyətli dəyişikliklərin edilməsi yolu ilə yeni; sistemləşdirilmiş normativ-hüquqi aktın yaradılması üzrə dövlətin hüquqyaratma orqanlarının fəaliyyətidir.

Qanunvericiliyin məcəlləşdirilməsi aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

Əvvəlcə, məcəlləşdirmə fəaliyyəti ilə konstitusiya və ya başqa qanuni səlahiyyətlər əsasında yalnız səlahiyyətli hüquqyaratma orqanları məşğul olur.

İkincisi, məcəlləşdirmə nəticəsində öz tərkibinə əvvəlki normalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən normaları daxil edən yeni normativ-hüquqi akt yaranır.

Üçüncüsü, məcəlləşdirmə aktı toplu aktdır, çünki onun tərkibində əvvəllər müxtəlif aktlarda ifadə olunan, yalnız ictimai münasibətlərin eyni sahəsini tənzimləyən normalar bir yerə cəmlənir.

Dördüncüsü, məcəlləşdirmə aktı ictimai həyatın müəyyən sahəsində fəaliyyət göstərən aktların içərisində əsasıdır. Bu akt konkret hüquq sahəsinin tənzimləmə predmeti olan ictimai münasibətləri əsas etibarilə tənzimləyir. Həmin hüquq sahəsinin bütün normaları üçün rəhbər əhəmiyyətə malik olan ümumi prinsiplər və bu aktın məzmununda əks olunur.

Beşincisi, məcəlləşdirmə nəticəsində yaranan normativ-hüquqi aktlar ictimai münasibətlərin uzunmüddətli tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulur. Onlar ictimai həyatda mümkün ola bilən dəyişikləri nəzərə alır və gələcəkdə yarana bilən daha təkmil ictimai münasibətləri tənzimləməyə qadirdir.

Məcəlləşdirmə – qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin hüquqyaratma xarakteri daşıyan ən mürəkkəb və təkmil formasıdır.

Məcəlləşdirmə aktları öz məzmun və adlarına görə üç əsas növə bölünür: 1) Əsaslar; 2) Məcəllə; 3) Nizamnamə, əsasnamə.

– Əsaslar – müəyyən hüquq sahəsinin və ya dövlət idarə sahəsinin mühüm müddəalarını müəyyən edən normativ-hüquqi aktdır. Onu da qeyd edək ki, məcəlləşdirmənin bu formasında federativ dövlətlər istifadə edirlər.

– Məcəllə – ictimai həyatın hüquqi nizamlama tələb edən əsas sahələrində qüvvə olan məcəlləşdirmə aktlarının ən geniş yayılmış növüdür. Məsələn: Cinayət Məcəlləsi, Gömrük Məcəlləsi, Əmək Məcəlləsi və s.

– Nizamnamə, əsasnamə – bunlar təkcə qanunverici orqanlar tərəfindən deyil, həm də digər hüquqyaratma orqanları tərəfindən qəbul edilən xüsusi məcəlləşdirmə aktlarıdır. Silahlı qüvvələrdə olan ümumqoşun nizamnamələri, dəmiryol nizamnaməsi və s. məcəlləşdirmə aktlarıdır.

Beynəlxalq hüququn məcəlləşdirilməsinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, beynəlxalq hüquq normalarının məcəlləşdirilməsi daxilən uzlaşdırılmış iri hüquqi aktların yaradılması məqsədilə beynəlxalq hüquq normalarının rəsmi sistemləşdirilməsinə deyilir.

Beynəlxalq hüququn məcəlləşdirilməsi dedikdə, beynəlxalq hüquq subyektlərinin həyata keçirdiyi beynəlxalq-hüquqi normaların sistemləşdirilməsi başa düşülür.

Məcəllələşdirmə qüvvədə olan beynəlxalq-hüquqi normaların təkə vahid sistemə salınmasını deyil, həm onların daha dəqiq formalaşdırıl-masını, beynəlxalq adətlərin müqavilə formasında əks edilməsini nəzərdə tutur.

Məcəllələşdirmə zamanı beynəlxalq hüquq normaları nəinki vahid sistemə gətirilir, həmçinin bu normalar daha dəqiq ifadə olunur və beynəlxalq adət hüququ şəklində təşəkkül tapmış normalar da buraya daxil edilir. Lakin məcəlləşdirmə prosesi heç də bununla məhdudlaşmır və praktikada bu proses mövcud normaların dəyişdirilməsi və yaxud yeniləşdirilməsi, habelə tamamilə yeni normaların yaradılması ilə, yəni beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafı ilə müşayiət olunur.

Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

a) qüvvədə olan beynəlxalq hüququ beynəlxalq münasibətlərin həmin inkişaf dövrünün tələbatına uyğunlaşdırmaq;

b) ona tələb olunan yeni hüquq normaları əlavə etmək;

c) köhnəlmiş normaları kənar etmək və mövcud normalar arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq;

ç) beynəlxalq hüququn müvafiq sahəsini və ya institutunu bir normativ kompleks şəklinə salmaq kimi vəzifələr.

Beynəlxalq hüquqda məcəllələşdirmə iki növdə aparılır: rəsmi və qeyri-rəsmi.

Rəsmi məcəllələşdirmə beynəlxalq müqavilələr formasında həyata keçirilir. Ən əsası da Birləşmiş Millətlər Təşkilatı çərçivəsində aparılır. Məcəllələşdirilmə prosesində BMT mühüm rol oynayır. Onun tərkibində daimi Beynəlxalq Hüquq Komissiyası fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq Hüquq Komissiyası BMT Baş Məclisi tərəfindən 1947-ci ildə beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafını və onun məcəllələşdirilməsini həvəsləndirmək məqsədilə vasitəçi orqan kimi yaradılmışdır. Komissiya Baş Məclisin beşillik müddətə seçdiyi 34 üzvdən ibrətdir. Bu üzvlərin namizədliyi dövlətlər tərəfindən vverilsə də onlar şəxsi keyfiyyətdə fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq Hüquq Komissiyası indiyə qədər külli miqdarda maddə layihəsi hazırlamış və BMT-nin himyəsi altında çağırılmış beynəlxalq konfranslar bu layihələrin əsasında müvafiq konvensiyalar qəbul etmişlər. Belə ki, 1958-ci ildə BMT-nin himayəsi ilə Cenevrədə çağırılmış diplomatik konfransda dəniz hüququ haqqında, 1961-ci il və 1963-cü illərdə Vyanada keçirilən konfranslarda isə nümayəndəlik və konsulluq hüququ haqqında konvensiyalar qəbul edilmişdir.

BMT çərçivəsində məcəllələşdirmə və beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafı üzrə vəzifələri başqa komitə və komissiyalar da, məsələn kosmik fəzanın dincə məqsədlərlə istifadəsi üzrə, insan hüquqları üzrə komissiyalar yerinə yetirir. Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi və mütərəqqi inkişafında digər beynəlxalq orqanlar, ilk növbədə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtislaşdırılmış idarələri mühüm rol oynayırlar.

Qeyri-rəsmi məcəllələşdirmə isə ayrı-ayrı alimlər və onların kollektivləri, milli institutlar, yaxud beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Eyni zamanda bunların içərisinə hər ikisi 1873-cü ildən fəaliyyət göstərən və müxtəlif ölkələrin alimlərini özündə birləşdirən Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyasını və Beynəlxalq Hüquq İnstitutunu xüsusilə qeyd etmək məqsədmüvafiq olardı.

Beynəlxalq Hüquq Cəmiyyəti və Beynəlxalq Hüquq İnstitutu bu sahədə həmişə mühüm yer tutmuşdur. Bu təşkilatlar təhqiqatlar aparmaq və beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif aspektləri üzrə konvensiya layihələrini hazırlamaq yolu ilə beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsinə və mütərəqqi inkişafına səmərəli təsir göstərirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi mütərəqqi inkişafı işinin təşkili BMT Baş Assambleyasının səlahiyyətinə daxildir. Buna əsas olaraq BMT Nizamnaməsinin 13-cü maddəsini göstərmək olar.

Maddə 13.1. Baş Assambleya aşağıdakı məqsədlərlə tədqiqatlar təşkil edir və tövsiyələr verir:

a) siyasi sahədə beynəlxalq əməkdaşlığa dəstək vermək və beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafını və onun məcəllələşdirilməsini həvəsləndirmək;

b) iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdə, təhsil və səhiyyə sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa dəstək vermək irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə yardım göstərmək.

13.2. Baş Assambleyanın, yuxarıda 1 bəndində göstərilmiş məsələlərlə bağlı daha sonrakı vəzifə, funksiya və səlahiyyətləri IX və X fəsillədə təsbit olunmuşdu.

Baş Assambleya tərəfindən bu məqsədlə 1947-ci ildə xüsusi köməkçi orqan təsis edilmişdir. Hal-ahızırda həmin komissiya aşağıdakı məsələlər üzrə Məcəllə layihələri üzərində işləyir.

Dövlətlərin məsuliyyəti; sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər; beynəlxalq müqavilələrə qeyd-şərtlər; beynəlxalq hüquqla qadağan olunmayan hərəkətlərin zərərli nəticələrinə görə beynəlxalq məsuliyyət və başqaları.

Sonda onu da qeyd etmək istərdim ki, Beynəlxalq Hüquq Cəmiyyəti 1873-cü ildən fəaliyyət göstərir. Mənzil-qərargahı isə Londonda yerləşir. Brüsseldə yerləşən Beynəlxalq Hüquq İnstitutunun yaranması da eynilə həmin tarixə təsədüf edir.

Sual 2. Beynəlxalq hüququn mənbəyinin anlayışı və növləri.

Hər hansı davranışın haququayğın olub-olmamasını müəyyən etmək üçün biz bu davranışı özündə əks etdirən müvafiq hüquq normasını axtarıb tapmalı oluruq. Bu normanın harada öz əksini tapması, haradan götürülməsi praktik baxımdan müstəsna əhəmiyyətə malik olan “hüququn mənbəyi” anlamı ilə bağlıdır. ***Hüququn mənbəyi dedikdə, hüquq normasının ifadə forması başa düşülür.*** Bu qısa tərif biz ***beynəlxalq hüququn mənbəyi*** anlayışına da aid edə bilərik.

Bu və ya digər ölkə daxilində hansı hüquq mənbələrinin olmasını biz, adətən, həmin ölkənin Konstitusiyasından və ya müvafiq qanunvericilik aktından bilirik. Belə bir mötəbər “informasiya mənbəyi” beynəlxalq hüquqda da vardır: Beynəlxalq hüququn mənbələri *BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutunun 38-ci maddəsində* göstərilmişdir. Həmin maddəyə görə, Beynəlxalq Məhkəmə ona təqdim olunmuş mübahisələri həll edərkən 1) *beynəlxalq müqaviləyə*; 2) *beynəlxalq hüquqi adətə*; 3) *hüququn ümumi prinsiplərinə*; 4) *hüquq normalarını məzmununu müəyyən etmək üçün köməkçi vasitə kimi* 4) *məhkəmə qərarlarına* və 5) *tanınmış alimlərin rəylərinə əsaslanma bilər.*

Doğrudur, göstərilən maddədə beynəlxalq hüququn mənbələrinin siyahısını vermək məqsədi güdülməmişdir. Bundan əlavə, müasir beynəlxalq hüququn mühüm mənbəyi olan *beynəlxalq təşkilatların qətnamələri* bu maddədə heç nəzərdə tutulmamışdır. Halbuki BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi BMT Baş Assambleyasının qətnamələrinə dəfələrlə, o cümlədən, 1986-cı ildə baxdığı məşhur *Nikaraqua işində* istinad etmişdir.

Beynəlxalq müqavilə. Beynəlxalq müqavilə beynəlxalq hüququn əsas mənbələrindən biri olub, iki və ya daha artıq dövlət (və ya beynəlxalq hüququn digər subyekti) arasında bağlanan, qarşılıqlı beynəlxalq hüquq və vəzifələr müəyyən edən razılaşma kimi başa düşülür.

Beynəlxalq müqavilələrin xüsusiyyətləri, onların bağlanması və xitam olunması qaydası haqqında irəlidə ətraflı bəhs ediləcəkdir. Aşağıda isə beynəlxalq müqavilə beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi kimi qısaca şərh edilir.

Beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə dövlətlər və habelə beynəlxalq hüququn digər subyektləri, məsələn, beynəlxalq təşkilatlar öz aralarında ortaya çıxan müxtəlif xarakterli məsələləri həll edirlər. İndiki dövrdə beynəlxalq münasibətlərin elə sahəsini göstərmək olmaz ki, orada beynəlxalq sazişlər mövcud olmasın. Beynəlxalq müqavilələrdə dövlətlərin hüquq və vəzifələri daha dəqiq və birmənalı təsbit olunur, onların beynəlxalq səviyyədə və dövlətdaxili hüquq sistemində həyata keçirilməsi üçün zəruri hüquqi mexanizm nəzərdə tutulur. Bu baxımdan beynəlxalq müqavilə müasir beynəlxalq hüququn ən mühüm mənbəyi kimi çıxış edir.

Dövlət yalnız öz razılığı ilə hər hansı beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı ola bilər. Müqaviləyə razılıq verdiyi andan dövlət həmin müqavilənin bütün tərəfləri qarşısında öz üzərində müvafiq öhdəliklər götürür. Müqavilə yalnız onun iştirakçıları üçün hüquq və öhdəliklər yaradır; üçüncü dövlətlər üçün isə o, beynəlxalq hüququn mənbəyi ola bilməz.

Beynəlxalq müqavilələr şifahi formada da bağlana bilər. Buna indi praktikada çox nadir hallarda rast gəlinən "*centlemen sazişləri*"ni misal göstərmək olar.

Beynəlxalq hüquqi adət. Beynəlxalq hüquqi adət beynəlxalq praktikada təşəkkül tapmış və məcburi norma kimi tanınmış davranış qaydasıdır.

Tərifdən göründüyü kimi, beynəlxalq hüquqi adətin *iki ünsürü* vardır: 1) dövlətlərin praktikasını və 2) bu praktikanın məcburi norma kimi tanınması (*opinio curis*).

Bu fikir BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi tərəfindən bir neçə dəfə, o cümlədən *Şimal dənizinin kontinental şelfi haqqında iş üzrə* (1969-cu il) və *Nikaraqua işi üzrə* (1986-cı il) çıxardığı qərarlarında qeyd olunmuşdur.

Beynəlxalq hüquqi adətin maddi əsasını təşkil edən *dövlətlərin praktikasına* aşağıdakılar daxildir: a) dövlətlərin "faktik" fəaliyyəti (hərəkət və ya hərəkətsizlik); b) konkret situasiya və ya mübahisələrlə bağlı onların verdikləri bəyanatlar; c) dövlətdaxili qanunvericilik; ç) milli məhkəmələrin qərarları; d) beynəlxalq təşkilatların praktikasını.

Müəyyən adət normasının təşəkkül tapması üçün, bir qayda olaraq, dövlətlərin praktikasını aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

a) *ardıcıl, səbatlı və eyni cür* olmalıdır;

b) *ümumi* olmalıdır, yəni dünyanın əksər dövlətlərinin bu praktikada "payı" olmalıdır;

Burada üç cəhəti nəzərə almaq lazımdır: 1) bu və ya digər beynəlxalq adət normasının mövcud olması haqqında məsələni həll edərkən, nizama salınan münasibətdə maraqları xüsusilə toxunulan dövlətlərin praktikasını ön plana çəkilməlidir. Məsələn, dəniz

hüququ ilə bağlı adət normalalarının təşəkkül tapmasında dənizyanı dövlətlərin praktikasını dənizə heç bir çıxışı olmayan Əfqanıstanın və ya Avstriyanın praktikasından daha önəmli əhəmiyyət kəsb edəcəkdir; 2) əgər bir dövlət lap əvvəldən və ardıcıl olaraq digər dövlətlərin hər hansı bir praktikasına etiraz edirsə, o, yaranmaqda olan adət norması ilə bağlı olmayacaqdır. Bu, beynəlxalq hüquqda qəbul olunmuş “*təkidlə etiraz edən dövlət*” prinsipindən irəli gəlir. Lakin bu prinsip yuxarıda sözü getmiş *cus cogens* normalarına şamil olunmur; 3) beynəlxalq hüquqda ümumi beynəlxalq adət normalarından başqa, iki və daha artıq dövləti əhatə edən *partikulyar (lokal) adətlər* də mövcud ola bilər.

c) nəhayət, ümumi qayda bundan ibarətdir ki, beynəlxalq adət normasının formalaşması üçün dövlətlərin praktikasını *uzunmüddətli* olmalıdır. Məhz dövlətlərin uzun tarixi vaxt ərzində təkrarlanan və üst-üstə düşən praktikasını beynəlxalq hüquqi adətin əsasını təşkil edir. Doğrudur, beynəlxalq hüquqda bu müddətin nə qədər olması müəyyən edilməmişdir və bu, hər bir halda nizama salınan məsələnin xarakterindən asılıdır. Bununla belə, müasir beynəlxalq hüquqda müstəsna hallarda “ani adət” də yaran bilər. Məsələn, komsik fəzadan istifadə ilə bağlı hazırda mövcud olan bir sıra beynəlxalq hüquqi adətlər bu qəbildəndir.

Beynəlxalq hüquqi adətin yaranması üçün dövlətlərin ardıcıl, ümumi, eyni cür və uzunmüddətli praktikasının olması kifayət deyildir. Bu praktikanın hüquqi çevrilməsi üçün dövlətlər həmin praktikanı məcburi norma kimi qəbul etməlidirlər. Başqa sözlə, praktikanın sadəcə adət yox, məhz məcburi yerinə yetirilməli olan norma olmasına dövlətlərdə inam, yəni *opinio curis* olmalıdır.

Qeyd etmək istərdik ki, əslində beynəlxalq hüquq öz mənşəyini beynəlxalq adətlərdən götürmüşdür. Lakin beynəlxalq hüquq inkişaf etdikcə və məcəlləşdirildikcə, beynəlxalq adət normaları öz əvvəlki əhəmiyyətini və nizamasalma dairəsini itirmişdir. Bununla belə, müasir beynəlxalq hüquqda müqavilələr aparıcı rol oynasa da, beynəlxalq hüquqi adətin təsiri də az deyildir.

Doğrudan da, hazırda faktik olaraq elə bir müqavilə yoxdur ki, dünyanın bütün dövlətləri onun iştirakçısı olsun. Hətta BMT-nin Nizamnaməsi bir sıra dövlətlər üçün, məsələn, İsveçrə üçün formal baxımdan məcburi deyildir. Lakin Nizamnamədə təsbit olunmuş beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri İsveçrə tərəfindən məhz beynəlxalq adət kimi tanınmışdır. Başqa bir misal göstərək. Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiya-sının hazırda 124 iştirakçısı vardır. Bu o deməkdir ki, dünyanın, demək olar ki, 70-ə qədər dövləti genosid cinayəti törətmək, genosid aktları törətmiş şəxslərin cəzalandırılmasını təmin etmək və s. kimi beynəlxalq hüquqi öhdəliklərdən azaldırlar? Əlbəttə ki, yox. Sadalanmış öhdəliklər ümumi beynəlxalq hüququn bir hissəsidir və dünyanın bütün dövlətləri tərəfindən məhz beynəlxalq hüquqi adət kimi tanınmışdır.

Beləliklə, beynəlxalq hüquqi adətin indiki dövrdə *başlıca əhəmiyyəti* ondan ibarətdir ki, o, hər hansı bir universal müqavilə iştirakçıları ilə bu müqavilənin iştirakçısı olmayan dövlətlər arasındakı və sonuncuların özləri arasındakı müvafiq münasibətləri nizama salır.

Beynəlxalq müqavilənin və beynəlxalq hüquqi adətin qarşılıqlı münasibəti.

Praktiki olaraq, bu mühüm məsələyə biz yuxarıda qismən toxunduq. Deyilənlərə əlavə edək ki, beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq hüquqi adət müasir beynəlxalq hüququn ən mühüm və ən çox istinad edilən mənbələridir. Əgər bu iki mənbə eyni və ya oxşar hüquqi

öhdəliklər nəzərdə tutursa, müqavilənin iştirakçıları müqavilə ilə, iştirakçı olmayan dövlətlər isə beynəlxalq hüquqi adətlə bağlı olacaqlar. Dövlət müqavilənin tərəfi olduqda, o, müvafiq adət norması ilə bağlı olmaqda davam edir. Eyni münasibəti nizama salan müqavilə və adət bir-birinə ziddirsə, bu ziddiyyət, əgər *cus cogens* normasından söhbət getmirsə, “sonrakı norma əvvəlki normanı ləğv edir” (“*Lex posteriori derogat legi priori*”) prinsipinə əsasən həll olunur.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, ümumi qaydaya görə, beynəlxalq müqavilə üçüncü tərəflər üçün hüquq və öhdəliklər yaratmır (*pacta tertiis nec nocent nec prosunt*). Lakin həmin müqavilənin müddəaları müqavilənin iştirakçısı olmayan dövlətlər tərəfindən hüquqi adət kimi tanına bilər və bununla həmin dövlətlər üçün adət kimi qüvvədə ola bilər.

Hüququn ümumi prinsipləri. BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin Statutunun 38-ci maddəsinin 1 (s) bəndində göstərilir ki, Məhkəmə ona təqdim olunmuş işləri həll edərkən “sivil millətlər tərəfindən tanınmış hüququn ümumi prinsiplərinə” istinad edə bilər. Burada qeyd edək ki, “sivil millətlər” ifadəsi beynəlxalq hüququn bu günkü durumuna uyğun gəmir və hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir.

Hüququn ümumi prinsipləri dedikdə, hüququn təbiətini əks etdirən və bütün mövcud hüquqi sistemlər üçün ümumi olan prinsip və normalar başa düşülür.

Hüququn ümumi prinsiplərinə misal kimi aşağıdakıları göstərmək olar: vicdanlılıq Prinsipi (*bona fide*); “eyni hüquq pozuntusuna iki dəfə cəza ola bilməz” (*non bis in idem*); “yalan heç bir hüquqi nəticə doğurmur” və s.

Hüquqi ümumi prinsiplərinə beynəlxalq məhkəmə praktikasında nadir hallarda müraciət edilir.

Məhkəmə qərarları. Məhkəmə qərarları beynəlxalq hüququn “köməkçi” mənbəyi kimi xarakterizə olunur, çünki onlar bilavasitə hüquq yaratmır, artıq mövcud olan hüququ bəyan edir. Bu, məsələn, BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutunun 59-cu maddəsindən aydın görünür. Maddədə deyilir: “Məhkəmənin qərarı yalnız işin tərəfləri üçün və yalnız həmin konkret iş üçün məcburi qüvvəyə malikdir”. Beləliklə, anqlo-sakson hüquq sistemindən fərqli olaraq, beynəlxalq hüquqda *staree decisis* (*presedent*) Prinsipi tanınmır. Lakin BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarları beynəlxalq hüquqda əhəmiyyətli rol oynayır. Birincisi, bu qərarlarda beynəlxalq hüquq normalarının, xüsusilə adət normalarının dəqiq məzmunu müəyyən edilir. İkincisi, Beynəlxalq Məhkəmənin qərarları beynəlxalq adət hüququnun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir, çünki hər hansı davamlı, ardıcıl və eyni cür praktikanın və zəruri *opinio curis-in* olması, faktik olaraq məhz Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən konkret işlərin həlli zamanı ortaya çıxarılır. Bundan əlavə, Məhkəmənin qərarları, müvafiq sahədə hüququn necə inkişaf etdiyini və etməli olduğunu göstərməklə, sonrakı praktikaya həlledici təsir edə bilər. Bu səbəbdən BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin özü, digər beynəlxalq Məhkəməsinin qərarlarına olduqca nüfuzlu mənbə kimi istinad edirlər.

Qeyd edək ki, məhkəmə qərarları dedikdə, təkcə BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarları deyil, habelə beynəlxalq arbitrac məhkəmələrinin, ixtisaslaşmış beynəlxalq məhkəmələrin (məsələn, Avropa insan hüquqları məhkəməsinin, Dəniz hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunalın), Milli məhkəmələrin çıxardığı qərarlar nəzərdə tutulur.

Görkəmli alimlərin əsərləri. Müasir dövrdə beynəlxalq hüququn bu “köməkçi” mənbəyindən çox nadir hallarda istifadə olunur. Tanınmış beynəlxalq hüquqşünasların rəylərinin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar qeyri-müəyyən beynəlxalq hüquq

normalalarının məzmununun dəqiqləşdirilməsi üçün və bu və ya digər beynəlxalq adət normasının artıq təşəkkül tapmasına əlavə sübut kimi bəzi hallarda gərəkli ola bilər.

Beynəlxalq təşkilatların qətnamələri. Beynəlxalq təşkilatların öz nizamnamə fəaliyyəti çərçivəsində çıxardığı qərar və qətnamələr, prinsip etibarilə beynəlxalq hüququn “köməkçi” mənbəyidir. Çünki onlar formal-hüquqi baxımdan məcburi norma yaratmır; bu qərar və qətnamələrdə ya beynəlxalq hüququn qüvvədə olan prinsip və normaları bəyan edilir, ya da tövsiyə xarakterli yeni normalar əks olunur. Deyilənlər müəyyən mənada BMT Baş Assambleyasının qətnamələrinə də aid edilə bilər. Bu qətnamələr yekdil səsə qəbul olunsa da, hüquqi cəhətdən məcburi deyildir. Yəni dövlət Baş Assambleyanın qətnaməsində öz əksini tapmış davranış qaydasına, hətta o, bu qətnamənin lehinə səs vermiş olsa da, əməl etməyə borclu deyildir. Bununla belə, bu qətnamələr beynəlxalq hüquqda çox mühüm rol oynayır və xüsusilə də dövlətlərin praktikasının müəyyən yönümdə inkişafına və opinio juris-in formalaşmasına böyük təsir göstərir. Həmin qətnamələr ya müəyyən beynəlxalq hüquqi adətin formalaşması üçün təkan, ya da belə bir adət normasının artıq təşəkkül tapdığını göstərən ən mühüm sübut rolunu oynaya bilər. Bu baxımdan, BMT Baş Assambleyasının qətnamələri ilə qəbul olunmuş bir sıra müstəsna əhəmiyyətli sənədlər, məsələn, 1948-ci ildə qəbul olunmuş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini, Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il Bəyannaməsini, Təcavüzün təyini haqqında 1974-cü il Qətnaməsini müəyyən mənada müvafiq beynəlxalq adət hüququ normalalarının “yaradıcısı” hesab etmək olar.

Sonda qeyd edə ki, BMT Baş Assambleyasının BMT-nin daxili fəaliyyəti ilə bağlı çıxardığı qətnamələr, o cümlədən BMT-yə yeni dövlətlərin qəbul edilməsi, BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin hakimlərinin seçilməsi, BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin hakimlərinin seçilməsi, büdcə və s. məsələlər üzrə qətnamələr BMT-nin bütün üzvləri üçün məcburi qüvvəyə malikdir.

NƏTİCƏ

Yazılanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq hüquq normalalarının dövlətdaxili hüquq normalarından fərqləndirici cəhətləri tamamilə genişdir. Bu adı gedən beynəlxalq hüquq normalalarının həm dövlətdaxili hüquq sistemində, həm də beynəlxalq hüquq sistemində yeri və rolunu onların ümumi prinsiplərə riayət etmələri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini zəruri bir hal kimi danılmazdır.

Beləliklə, aydın oldu ki, beynəlxalq hüquq normaları həm dövlətlər üçün, həm də beynəlxalq hüququn digər subyektləri üçün onların bir-biriləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətində və inkişaf prosesində xüsusi yer tutur.

Onu da qeyd edim ki, bu cür normalar bütün bəşəriyyət insanlarının normal yaşam tərzini; onların düzgün ətraf mühitdə sərbəst fəaliyyət göstərmələri üçün əvəz olunmazdır.

Bəşər tarixində insanların qurduqları münasibətlər qədim adət-ənənə qaydaları ilə tənzimlənirdi. Sonralar isə bu qaydaların hüquq normalalarına çevrilməsi cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirilir. Bundan sonra da cəmiyyətin, ölkələrin, mütərəqqi inkişaf etmələri beynəlxalq hüquq normalalarının yeni normalarla əvəz olunması, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində yeni normaların yaradılmasına lüzum görülür və görülməkdə də davam edəcəkdir.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri tarixən formalaşmış. Bu prinsiplər beynəlxalq hüququn əsası olduğu üçün bu hüquq sahəsi prinsiplərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Lakin ekə dövlətlər var ki bu prinsipləri gəbudcasına pozurlar. Məsələn: Ermənistan dövləti tərəfindən Azərbaycan Demokratik Respublikasının 20% torpağın işğal etməsidir. Ermənistanın bu işğalçı siyasətini pisləyən BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş 822, 853, 874 və 884 nömrəli aktında öz əksini tapmışdır.

Bugün beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri dünyada sülhün və təhlükəsizliyin, dünya iqtisadiyyatının, elmin, texnikanın inkişafında əsas rol oynayır.